

OSADA PRZYGRODOWA NA STANOWISKU NR III W CHLEBNI, GMINA GRODZISK MAZOWIECKI, WOJ. STOŁECZNE WARSZAWSKIE.

PRZYSZYNEK DO STUDIÓW NAD OSADNICTWEM PRZYGRODOWYM NA MAZOWSZU POŁUDNIOWO- ZACHODNIM

Zespół grodowy w Chlebnii (dawniej Chlewnia) zachował się w postaci grodziska i trzech osad przygodowych (fig. 1). Zespół ten powstał na terenie nizinnym, wśród łąk, ciągnących się wzdłuż rzeki Mrowy, dopływu Rokitnicy, wpadającej do Bzury (fig. 2). Pierwotne usytuowanie zespołu grodowego w stosunku do Mrowy wyglądało inaczej niż obecnie. Mrowa opływała gród od wschodu i oddzielała go od osady wschodniej i północno-wschodniej. Ślad dawnego koryta rzeki widoczny jest dzisiaj w postaci suchego rowu, znajdującego się między grodziskiem, a osadami.

Grodzisko (stanowisko nr I) odkrył w 1916 r. R. Jakimowicz (MUSIANOWICZ 1956: 92, tam starsza literatura przedmiotu), a osadę wschodnią (stanowisko nr III) i północno-wschodnią (stanowisko nr II) A. Pyrgała, w 1960 r. (Dokumentacja Archeologicznego Zdjęcia Polski). Trzecią osadę, znajdującą się przy zachodnim wale grodziska, odkryli pracownicy i studenci Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w 1994 r.

Osada na stanowisku nr III znajduje się w odległości 150 m na wschód od grodziska. Zajmuje ona niewielką fałdę terenową, wyniesioną około 0,70 m ponad poziom przylegających do niej łąk. Powierzchnię osady w 1960 r. porastała gęsta trawa. Z tego powodu jej zasięg A. Pyrgała określił w przybliżeniu. Ustalił, że ślady widoczne były na obszarze o wymiarach 80 x 150 m. Chronologię osady określił S. Woyda na XI? - XIII w. Podstawę datowania stanowiła ceramika znaleziona w kretowiskach na powierzchni stanowiska. W 1973 r. osada wpisana została do rejestru zabytków pod nr A 1145981/73. W ewidencji Archeologicznego Zdjęcia Polski znajduje się ona na obszarze 59 - 62.

Sondażowe badania wykopaliskowe osady zapoczątkowane zostały w 1995 r. Wykop badawczy o wymiarach 5 x 38 m wytyczony został przez środek stanowiska (fig. 3). Ujawniona w nim warstwa kulturowa miała miąższość 0,30 - 0,40 m, spąg rozmyty i łagodnie przechodzący w piaszczysty calec, oraz wyrównany strop, tworzący współczesną powierzchnię ziemi.

Ceramika pochodząca z warstwy kulturowej jest silnie rozdrobniona. Pod

względem surowcowym i technologicznym jest ona jednorodna. Wszystkie fragmenty naczyń są wykonane z glin żelazistych, schudzonych dużą ilością domieszki, o zróżnicowanej granulacji ziaren. Ceramika wypalona jest niestaranie w atmosferze utleniającej. Większe ułamki noszą ślady formowania techniką taśmowo-ślizgową. Wylewy naczyń są silnie wychylone na zewnątrz i zakończone różnorodnie profilowanymi krawędziami. Z wstępnej analizy form naczyń wynika, że na stanowisku nr III używany był jeden typ naczyń. Był nim garnek, zróżnicowany pod względem wielkości i bogato ornamentowany kompozycjami skośnych nacięć tworzących motyw jodełkowy, lub ornamentem stempelkowym o wzorach rozetowych. Stosunkowo rzadko występuje zdobienie liniami falistymi. Pod względem stylistycznym i zdobniczym ceramika z osady przygodowej z Chlebni nawiązuje do ceramiki z Czerska, datowanej na XI - XIII w. (RAUHUTOWA 1976: 109-129).

Do wyrobów ceramicznych, pochodzących z osady przygodowej z Chlebni, zaliczyć należy jeszcze pięć przeszłików, zachowanych w całości, lub częściowo (fig. 4 a-f). Wszystkie przeszłiki należą do okazów dwustożkowatych i niezdobionych. Na wyróżnienie zasługuje przeszłik wykonany z białej glinki kaolinitowej (fig. 4 f). Prześliki wykonane z tego surowca są rzadko wzmiankowane w literaturze przedmiotu. Trudno jest więc wnioskować o ich chronologii, intensywności i geografii występowania na ziemiach polskich. Przyczynkiem do studiów nad powyższą problematyką może być niepublikowany zbiór przeszłików z białej glinki, pochodzący z grodziska w Sasiadce, woj. zamojskie (zbiory Instytutu Archeologii UW), lub zespołu grodowego w Horodyszczu, woj. białkopodlaskie (BIENIA 1996).

Wyroby ze szkła reprezentowane są w Chlebni przez trzy szklane paciorki (fig. 5 a-c). Na obecnym etapie badań niewiele można powiedzieć o strukturze szkła, z którego są zrobione i technice ich wykonania. Potrzebne są do tego badania specjalistyczne. Ogólnie można tylko stwierdzić, że wykonane są ze złej jakościowo masy szklanej. Przesądza o tym duża ilość pęcherzyków powietrza widocznych wewnątrz masy szklanej oraz liczne kanaliki po pęcherzykach, znajdujące się na zewnętrznych powierzchniach paciorków. Powierzchnie te są porowate i pozbawione pierwotnego koloru. Paciorki z Chlebni zrobiono z półprzezroczystej (fig. 5 a, b, c), lub matowej (fig. 5 b) masy szklanej, zabarwionej na kolor szafirowy (fig. 5 c), intensywnie brązowy (fig. 5 a) i jaskrawożółty (fig. 5 b). Dwa paciorki należą do typu beczółkowatego (fig. 5 a-b), a jeden do tak zwanego typu odcinkowego (fig. 5 c). Na uwagę zasługuje sposób zdobienia paciorków beczółkowatych. Na powierzchni jednego z nich (fig. 5 b) widoczne są spiralnie i gęsto układające się cienkie i wypukłe nitki masy szklanej. Sposób wykończenia powierzchni tego paciorka jest podobny do sposobu wykończania powierzchni niektórych typów szklanych bransolet. Drugi paciorek beczółkowaty zdobiony jest wkładkami wtopionej, wielobarwnej masy szklanej i naklejonym, ozdobnym guzkiem. Ciemnobrązowe tło paciorka i guzka ożywiają wkładki masy szklanej zabarwionej na kolor biały (fig. 5 a).

Szklane paciorki są rzadkim znaleziskiem na Mazowszu południowo-zachodnim. Paciorki z Chlebni przyczyniają się do poszerzenia naszej wiedzy na

temat tego typu wyrobów w omawianej części Mazowsza.

Następną grupę zabytków z Chlebni stanowią wyroby z żelaza. Wyróżniono wśród nich 4 noże, 1 grot strzały, 1 bełt kuszy i 1 szydło (fig. 5 d-j). Noże są zróżnicowane pod względem wielkości i kształtu. Silnie zużyte ostrza świadczą o ich intensywnym, lub długotrwałym użytkowaniu (fig. 5 d-g).

Grot strzały (fig. 5 j), według klasyfikacji A. Nadolskiego (NADOLSKI 1954: 64) zaliczyć można do typu II, a bełt kuszy (fig. 5 h) do typu I (NADOLSKI 1954: 65). Przedstawiony rodzaj broni nie stanowi czułego wyznacznika chronologicznego na stanowiskach archeologicznych z okresu wczesnośredniowiecznego. Groty strzał typu II występują na stanowiskach datowanych od X w. do XII w., a bełty kusz znane są ze stanowisk datowanych na XII - XIII w. (NADOLSKI 1954: 67). Groty strzał i bełty kusz tworzą liczną grupę znalezisk broni na Mazowszu południowo-zachodnim. Poza Chlebnią znane są jeszcze z grodziska w Błoniu, woj. stołeczne warszawskie (GRODZISKA: 22, fig. 13) i z Czerska, woj. stołeczne warszawskie (RAUHUTOWA 1976: 94, fig. 37).

Ostatni, z wymienionych wyżej zabytków żelaznych, znalezionych w Chlebni to szydło (fig. 5 i) służące do wykonywania otworów w skórze przy produkcji obuwia, lub delikatnych nakłuc o charakterze zdobniczym w metalach kolorowych (KAZIMIERCZYK 1970: 224 - 226, fig. 53, a, f).

Wyroby z brązu reprezentuje w Chlebni dzwoneczek. Ma on kształt kulisty i masywne uszko. Zachował się częściowo. Jego powierzchnia jest gładka i nieornamentowana. Na podstawie zachowanego fragmentu nie można dokonać rekonstrukcji wyglądu spodniej części dzwonka. Wewnątrz dzwonka brak jest śladów mocowania serca (fig. 5 k).

Dzwonki na terenie wczesnośredniowiecznych ziem polskich są rzadkim znaleziskiem (MALINOWSKI 1993: 96-120). Większe ich skupisko występuje na terenie Wielkopolski, a dwa mniejsze nad górną i środkową Odrą. Znad Bugu, dolnej Wisły i dolnej Odry znane są jako znaleziska pojedyncze. Na Mazowszu południowo-zachodnim dzwonki były dotychczas nieznanne. Dzwonek z Chlebni jest tu pierwszym znaleziskiem tego typu.

Dzwonki z terenu ziem polskich nie doczekały się dotychczas klasyfikacji typologicznej i chronologicznej. Występują na stanowiskach datowanych od VIII w. do XV w. Większość znalezisk pochodzi ze stanowisk datowanych na XI w. i XII w. Mniej liczne są znaleziska ze stanowisk datowanych na X w. i XIII w., a do rzadkości należą dzwonki pochodzące ze stanowisk z VIII - IX w. (MALINOWSKI 1993: 97, fig. 2). Dzwonek z Chlebni pod względem stylistycznym nawiązuje do dzwoneczków z Kruszwicy, Ostrowa Lednickiego i Gródka nad Bugiem. Chronologia dzwonka z Gródka nad Bugiem jest nieznaną. Zabytki z Kruszwicy pochodzą z nawarstwień datowanych na X w. i XI - XII w., a z Ostrowa Lednickiego - na XII w. Podobnie należy datować dzwonek z Chlebni.

Na obecnym etapie badań niewiele można powiedzieć o genezie dzwonka z Chlebni. Niejasno rysuje się także geneza dzwoneczków z ziem polskich. Według T. Malinowskiego w X - XIII w. dzwonki mogły napłynąć na nasze ziemie z terenów zakarpaccich, bałkańskich, lub z bałtyjskiego kręgu kulturowego

(MALINOWSKI 1993: 104-106). Rozwiązanie tych zagadnień wymaga dalszych, szczegółowych studiów.

Kolejną grupę zabytków w Chlebni stanowią wyroby i półwyroby z rogu. Do wyrobów finalnych zaliczyć należy trzy szydła i dwie oprawki pierścieniowe. Szydła są zróżnicowane typologicznie (fig. 5 p, r, t). Jedno z nich należy do typu jednostronnego (fig. 5 p). Jego ostrze jest krótkie, szerokie i słabo wyświecone. Szydło zrobione jest z pełnego rogu, częściowo oczyszczonego z kory. Drugie szydło należy do typu dwustronnego (fig. 5 r). Ma ono kształt wrzecionowaty i długie, grube końce, intensywnie wyświecone. Szydło to wykonane jest z płytki rogowej, niestarannie oczyszczonej z kory. Trzecie szydło wykonane jest z fragmentu wyrostka rogu (fig. 5 t) starannie oczyszczonego z kory. Jego ostrze nosi ślady intensywnego wyświecenia. Na szydle widoczne są ślady płytkich, równoległych nacięć. Ten typ szydła stanowi znalezisko odosobnione. Brak jest do niego bezpośrednich analogii wśród zabytków znanych dotychczas z terenu Mazowsza.

Oprawki pierścieniowe z Chlebni są przedmiotami całkowicie wykończonymi (fig. 5 l-m). Jedna oprawka ma gładką powierzchnię, druga zdobiona jest płytko rytymi, nieregularnymi, ukośnie przecinającymi się nacięciami. Oprawka ta jest pęknięta. Funkcja tego typu oprawek jest trudna do ustalenia. Przypuszcza się, że służyły one do wzmacniania okładzin trzonek noży (MUSIANOWICZ 1969: 164). Wyrabiano je tnąc na części wyrostki rogowe i wybierając z nich spongiozę. Użytkiwano w ten sposób otwór, w którym umieszczano trzonek noża wraz z okładziną. Na Mazowszu południowo-zachodnim opisany typ oprawek, poza Chlebnią, jest dotychczas nieznaną.

Do grupy półwytworów z rogu znalezionych w Chlebni zaliczyć należy dwa krótkie wyrostki rogu, o częściowo wygładzonych powierzchniach, z nie wybraną jeszcze spongiozą. W literaturze przedmiotu (RAUHUTOWA 1976: 137, fig. 72: 13, 15), znaleziska takie interpretowane są jako formy zaczątkowe oprawek stanowiących osłonę dla końcówek trzonek noży.

W Chlebni nie są znane dotychczas rogowe odpady produkcyjne ani narzędzia służące do obróbki rogu.

W zestawieniu z wyrobami rzemieślniczymi znanymi z innych stanowisk wczesnośredniowiecznych, produkty z Chlebni odznaczają się mniej starannym wykończeniem i niezłożoną budową. Można je było wykonać przy pomocy ogólnie dostępnych narzędzi w gospodarstwie domowym, takich jak siekiery, czy noże. Użycie ostrych narzędzi poświadczają nacięcia na dwóch fragmentach rogu (fig. 5 s, t). Przedmioty rogowe znalezione w Chlebni mogły wykonać ich bezpośredni użytkownicy, w ramach zajęć domowych.

Wyroby rogowe z Chlebni uzupełniają wiedzę o wczesnośredniowiecznym rogownictwie mazowieckim, tak słabo jeszcze rozpoznany.

Wyroby z krzemienia reprezentuje w Chlebni kilka przedmiotów (fig. 4 l-r). Wszystkie wykonane są z krzemienia narzutowego bałtyckiego. Na krawędziach tych przedmiotów widoczne są ślady niewielkich odbić. Krzemienie różni się sposobem opracowania od krzemieni pochodzących ze starszych okresów pradziejów. Uznać je można za przedmioty służące do niecenia ognia.

Ostatnią grupę zabytków z Chlebni stanowią wyroby z kamienia (fig. 4 g-k). Są to gładziki (fig. 4 g-i) i oselki (fig. 4 j-k). Zabytki te są często spotykane na stanowiskach wczesnośredniowiecznych. Rzadko jednak podejmuje się próby ich analizy surowcowej, czy typologicznej. Trudno jest więc orzec jaką wartość poznawczą posiadają zabytki znalezione w Chlebni.

Kości zwierzęce, pochodzące z warstwy kulturowej i wypełnisk obiektów stanowią podobnie jak ceramika, materiał masowy. Wstępnie wyróżniono kości zwierząt hodowlanych i dzikich. W zespole kości zwierząt hodowlanych stwierdzono szczątki kostne krowy, świni, owcy - kozy i psa. Uznano, że pochodzą one od zwierząt hodowlanych w prymitywnych warunkach. Ustalono, że wśród kości krowy i świni przeważają szczątki kończyn i łbów. Wskazywałyoby to na selekcję spożywanego mięsa, czy też na wynoszenie bardziej wartościowych porcji mięsa na zewnątrz, poza osadę. Wyciąganie wniosków dotyczących sposobów gospodarowania w omawianym zespole osadniczym, jest jeszcze przedwczesne na obecnym etapie badań. Zwraca jednak uwagę fakt wyjątkowo dużego nagromadzenia kości zwierzęcych w przebadanej dotychczas części osady. Stanowi to rzadkie odkrycie na stanowiskach wczesnośredniowiecznych, i z tego względu zjawisko to zasługuje na wyróżnienie. Podobnego typu odkrycia zarejestrowane zostały dotychczas na dwóch stanowiskach mazowieckich. Jedno z nich to grodzisko w Krzesku, woj. siedleckie (LASOTA - MOSKALEWSKA 1981), położone na dalekich, wschodnich kresach Mazowsza. Drugie stanowisko to osada otwarta w Tomaszach, woj. ostrołęckie, leżąca w dorzeczu dolnej Narwi.

W dalszej kolejności poruszona zostanie problematyka obiektów nieruchomych odkrytych w Chlebni. Łącznie odkrytych zostało 48 obiektów. Zalegały one w dwóch poziomach. Do pierwszego poziomu zaliczonych zostało 10 obiektów. Ujawnione zostały w spagu warstwy kulturowej. Miąższość obiektów wynosiła około 0,30 m. W planie rysowały się jako jamy nieregularnego kształtu, zagłębione nieckowato, w piaszczyste podłoże calcowe. Wypełnione były czarną, tłustą, przemieszaną ziemią, przesyconą węglami drzewnymi, kolorytem i strukturą niewiele różniącą się od struktury warstwy kulturowej, zalegającej ponad nimi. Zawartość kulturową tych obiektów tworzyła duża ilość ceramiki, fragmenty kości zwierzęcych i kamienie polne. Ze względu na to, że zachowały się jedynie ich przydenne, silnie rozmyte partie, trudno jest orzec jaką funkcję pełniły one pierwotnie. Ceramika i pojedyncze zabytki (tabela 1; fig. 5 k, m) datują je na ok. XI - XIII w.

Do drugiego poziomu osadniczego zaliczonych zostało 35 obiektów. Zarysy tych obiektów wystąpiły w stropie calca. Są to jamy niewielkich rozmiarów, okrągłego lub owalnego kształtu w planie, i nieckowatego w przekroju pionowym. Wypełnienie ich stanowi jasnobrunatna, przemieszana ziemia, lub glina przemieszana z brunatną ziemią. W 29 obiektach nie zostały znalezione żadne zabytki. Obiekty te wstępnie zinterpretowane zostały jako ślady po słupach. Na odsłoniętej dotychczas przestrzeni nie tworzą one celowego układu, nie wykazują też związku z obiektami poziomu pierwszego. Na obecnym etapie badań nie ma podstaw do ich datowania.

Wśród obiektów poziomu pierwszego na wyróżnienie zasługuje obiekt zinter-

pretowany jako pozostałość budynku o czytelnej, słupowej konstrukcji ścian.

Do interesujących znalezisk zaliczyć należy sześć obiektów z poziomu drugiego, wydatowanych ogólnie na okres epoki brązu. Różnią się one od pozostałych obiektów tego poziomu wielkością, rodzajem wypełniska i zawartością kulturową. Stanowią one pozostałość jam typu gospodarczego.

Nie wszystkie obiekty wyeksplorowane zostały w całości. Spowodowane to było brakiem możliwości prowadzenia prac ziemnych w partiach stanowiska bezpośrednio przylegających do obszaru badanego w 1995 roku.

Wczesnośredniowieczne osadnictwo na Mazowszu południowo-wschodnim jest jeszcze słabo rozpoznane. Większość stanowisk znana jest z inwentaryzacji powierzchniowych. Tylko nieliczne stanowiska objęte zostały badaniami wykopaliskowymi. Należą do nich grodziska w Czersku, Chlebni, Błoniu i Sochaczewie (*GRODZISKA*: 21-27, 29-31, 36-43, 124-125). Większość stanowisk to osady otwarte, datowane przeważnie na XI - XIII w., lub tylko ogólnie zaliczane do okresu wczesnośredniowiecznego. Listę stanowisk uzupełniają trzy hipotetyczne cmentarzyska, z Fałęcina, Książnic i Żukowa (*MUSIAŃCOWICZ* 1956: 92; *BUKOWSKI* 1957: 6-8). Brak jest na omawianym obszarze znalezisk ze starszych faz okresu wczesnośredniowiecznego. Ujawnione dotychczas stanowiska nierównomiernie pokrywają obszar międzyrzecza Wisły i Bzury. Największa ich koncentracja znajduje się nad Wisłą. Występują tu w pasie, ciągnącym się od Warszawy do Czerska. Wyodrębnione skupiska tworzą stanowiska znad dolnej Bzury, znajdujące się między rzeką Mrową i Utrą. Punktami centralnymi tych skupisk są grodziska w Błoniu i Chlebni.

Grodzisko w Błoniu wydatowane zostało na XIII w. (*GRODZISKA*: 24, tam starsza literatura przedmiotu). Dziś datowanie to budzi wątpliwości, jak i wyróżnione etapy rozwoju grodu, sposoby wykorzystania przestrzeni grodowej, przeznaczenia obiektów nieruchomych i niektórych zabytków wydzielonych, a w konsekwencji funkcja całego założenia. W istniejących opracowaniach ośrodek w Błoniu identyfikowany był z siedzibą kasztelanii (*COFTA* 1951; *KIERSNOWSKA* 1986: 12 *sq.*).

Grodzisko w Chlebni, podobnie jak grodzisko w Błoniu, nie doczekało się pełnej publikacji źródeł archeologicznych. Brak jest też analitycznego opracowania istniejących źródeł. Wymogi takie tylko częściowo spełniają istniejące opracowania (*GRODZISKA*: 29-31; *MAKOWSKI* 1978). W rozwoju grodu w Chlebni badacze wyróżnili dwie fazy jego funkcjonowania. W fazie pierwszej, datowanej na XI - XII w. miał to być gród pierścieniowaty, a w fazie drugiej, datowanej na XIII w., gród stożkowaty. W świetle obserwacji poczynionych na bieżąco, grodzisko w Chlebni rysuje się jako obiekt trójczłonowy. W jego części zachodniej widoczny jest człon dużego grodziska pierścieniowatego z pojedynczą linią wału. Nad wschodnim odcinkiem wału tego grodziska widoczny jest wysoki, stożkowaty nasyp. Do nasypu od wschodu, przylega szeroka przestrzeń międzywałowa, otoczona półkolistym wałem, dochodzącym od południa i północy do wału grodziska pierścieniowatego. Sposób połączenia obydwu wałów jest nieznan, gdyż badania wykopaliskowe w tych miejscach nie były prowadzone. Nierozpoznana jest także

przeźnię międzywałowa, znajdująca się po wschodniej stronie nasypu stożkowego, jak i konstrukcja wału przylegającego do niej. Niezbyt jasno rysuje się również konstrukcja wału grodu pierścieniowego oraz sposób wykorzystania jego wnętrza, zarówno w pierwszej jak i w drugiej fazie funkcjonowania założenia grodowego. Zastrzeżenia budzi sposób zagospodarowania majdanu gródka stożkowego. Na podstawie istniejących danych nie ma podstaw do określenia funkcji grodu, w wyróżnionych dotychczas fazach jego rozwoju. Na etapie aktualnego stanu wiedzy o grodzisku w Chlebni, niejasno rysują się jego związki z osadami przyrodowymi.

Osady przyrodowe na obszarze międzyrzecza Wisły i Bzury nie były dotychczas badane metodą wykopaliskową. Z powodu nikłej bazy źródłowej nie stanowiły one przedmiotu analiz archeologicznych. Zapoczątkowane w bieżącym roku badania dają więc początek nowemu etapowi prac, stanowiącemu przyczynek do znajomości osadnictwa przyrodowego, w południowo-zachodniej części Mazowsza. Przyczyniają się one również do poszerzenia naszej wiedzy na temat kształtowania się kultury wczesnośredniowiecznej, na obszarze tak słabo rozpoznanym pod względem archeologicznym.

**Tabela 1. Chlebnia, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. stołeczne warszawskie.
Osada przyrodowa na stanowisku nr III. Lokalizacja zabytków
wydzielonych.**

L.P.	Rodzaj zabytku	Lokalizacja		Ilustracja nr
		Warstwa kulturowa	Obiekt nr	
1.	Prześlik gliniany	+		4a
2.	Prześlik gliniany	+		4b
3.	Prześlik gliniany	+		4c
4.	Prześlik gliniany	+		4d
5.	Prześlik gliniany	+		4e
6.	Prześlik gliniany	+		4f
7.	Paciorek odcinkowy	+		5c
8.	Paciorek beczółkowaty	+		5b
9.	Paciorek wielobarwny	+		5a
10.	Nóż	+		5d
11.	Nóż	+		5e
12.	Nóż	+		5f
13.	Nóż	+		5g
14.	Grot strzały	+		5j
15.	Bełt kuszy	+		5h
16.	Szydło żelazne	+		5i
17.	Dzwoneczek z brązu		1	5k
18.	Oprawka pierścieniowa		1	5m
19.	Oprawka pierścieniowa	+		5l
20.	Oprawka stożkowa	+		5n
21.	Oprawka stożkowa	+		5o
22.	Szydło	+		5r
23.	Szydło	+		5p
24.	Szydło	+		5t
25.	Krzemień	+		4l
26.	Krzemień	+		4m
27.	Krzemień	+		4n
28.	Krzemień	+		4o
29.	Krzemień	+		4p
30.	Krzemień	+		4r
31.	Gładzik kamienny	+		4g
32.	Gładzik kamienny	+		4h
33.	Gładzik kamienny	+		4i
34.	Osełka kamienna	+		4j
35.	Osełka kamienny	+		4k

Literatura:

- BIENIA, M.,
1996 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku i osadzie przyrodowej w Horodyszczu, woj. białskopodlaskie* (maszynopis w biurze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Białej Podlaskiej).
- BUKOWSKI, Z.,
1957 *Puste kabłączki wczesnośredniowieczne z północnego Mazowsza*, Notatki Płockie 5, p. 6-8.
- COFTA, A.,
1951 *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Błoniu, pow. Grodzisk Mazowiecki, w latach 1949 - 1951*, MatWczes 3, p. 1-52.
Dokumentacja Archeologicznego Zdjęcia Polski, zbiory Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Warszawie.
- GRODZISKA,
Grodziska Mazowsza i Podlasia, I. GÓRSKA et al. eds., Wrocław 1976.
- KAZIMIERCZYK, J.,
1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, vol. II, Wrocław.
- KIERSNOWSKA, T.,
1986 *Czersk w XIII i XIV w. ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa.
- LASOTA - MOSKALEWSKA, A.,
1981 *Sprawozdanie z opracowania archeozoologicznego kości zwierzęcych z grodziska w Krzesku - Królowej Niwie, woj. siedleckie* (maszynopis w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).
- MAKOWSKI, D.,
1978 *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Chlebni koło Grodziska Mazowieckiego na tle osadnictwa południowego Mazowsza*, Warszawa (maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).
- MALINOWSKI, T.,
1993 *O wczesnośredniowiecznych dzwoneczkach z ziem polskich*, APolski 38, fasc. 1, p. 95-121.
- MUSIANOWICZ, K.,
1956 *Gród i osada przyrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy*, MatWczes 4, p. 7-96.
1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, MatWczes 5, p. 7-235.
- NADOLSKI, A.,
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.* [Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis vol. III], Łódź.
- RAUHUTOWA J.,
1976 *Czersk we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.

Ilustracje:

- Fig. 1.** Chlebnia, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. stołeczne warszawskie, Lokalizacja grodu i osad przygodowych (a) na mapie topograficznej. Opracował S. Wojda, uzupełniła J. Kalaga.
- Fig. 2.** Lokalizacja zespołu grodowego w Chlebni na tle sieci hydrograficznej zachodniego dorzecza Wisły. Chlebnia - I, Błonie - II, Zamczysko - III, Bródno Stare - IV, Czersk - V. Opracowała J. Kalaga.
- Fig. 3.** Chlebnia, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. stołeczne warszawskie. Plan warstwowy wschodniej części osady przygodowej na stanowisku nr III i lokalizacja wykopu archeologicznego z 1995 r. Opracował M. Kłaczyński.
- Fig. 4.** Chlebnia, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. stołeczne warszawskie. Osada przygodowa na stanowisku nr III. Gliniane przęśliki (a - f), kamienne gładziki (g - i), kamienne osetki (j, k), krzemienie (l - r). Opracowała J. Kalaga.
- Fig. 5.** Chlebnia, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. stołeczne warszawskie. Osada przygodowa na stanowisku nr III. Szklane paciorki (a - c), żelazne noże (d - g), belt kuszy (h), żelazne szydło (i), dzwoneczek z brązu (k), pierścieniowe oprawki z rogu (n, o), szydła z rogu (p, r), półsurowiec rogowy z śladami cięcia (s), szydło z rogu (t). Opracowała J. Kalaga.

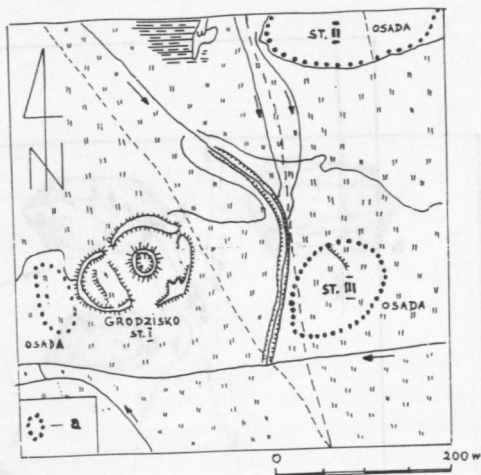

Fig. 1

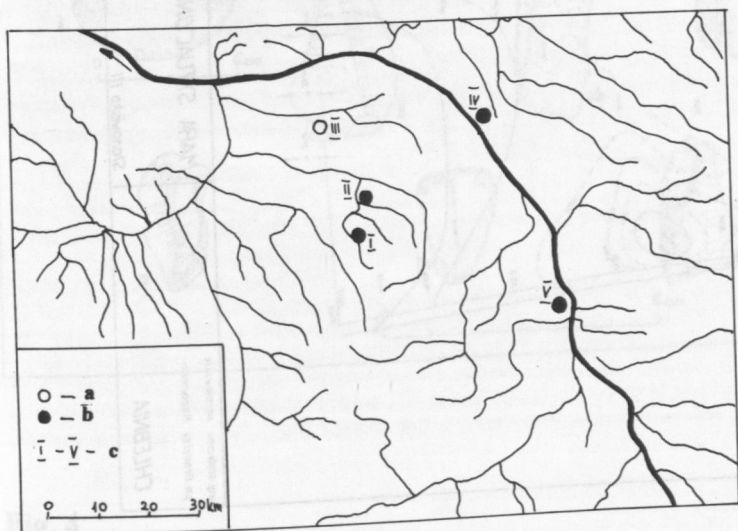
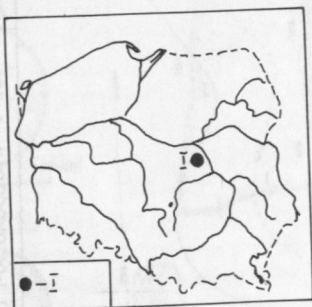

Fig. 2

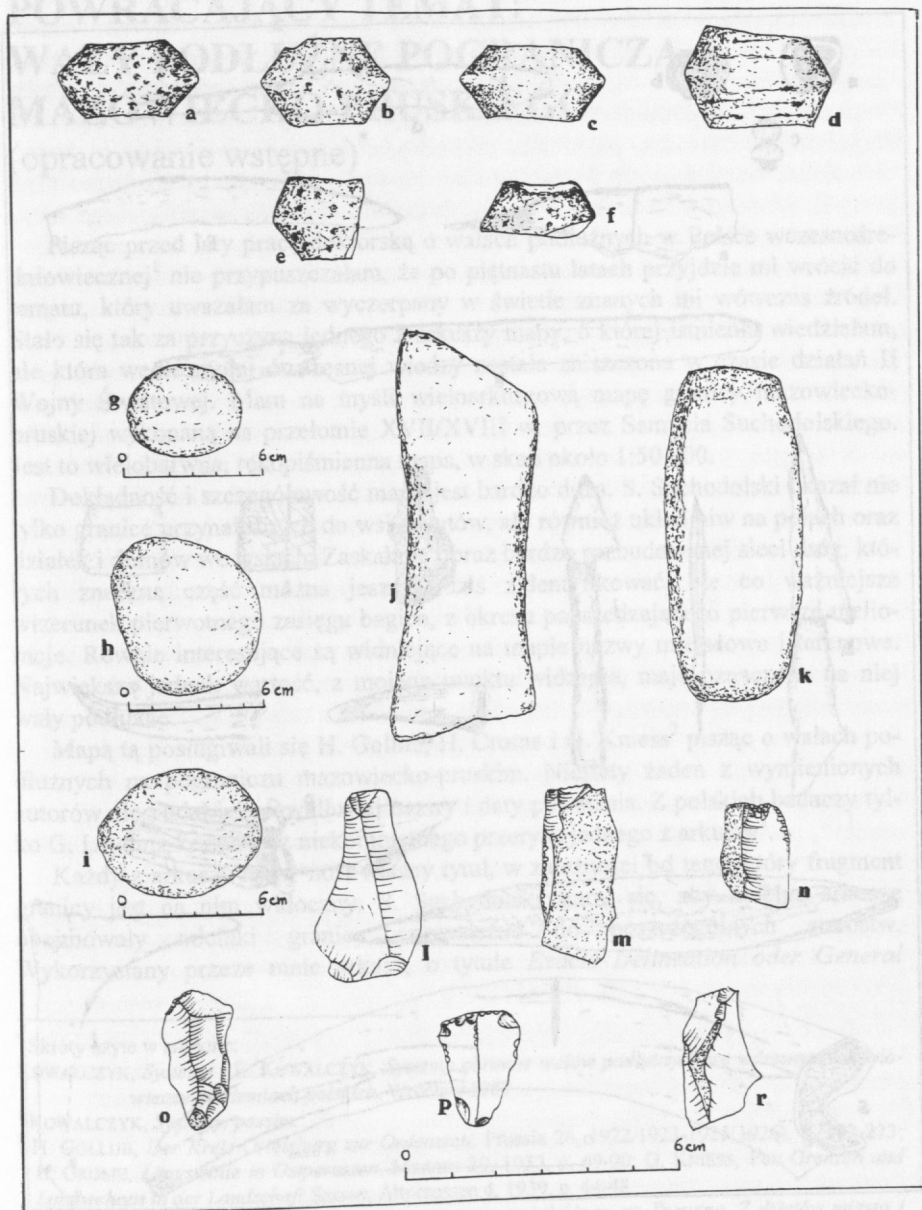

Fig. 4

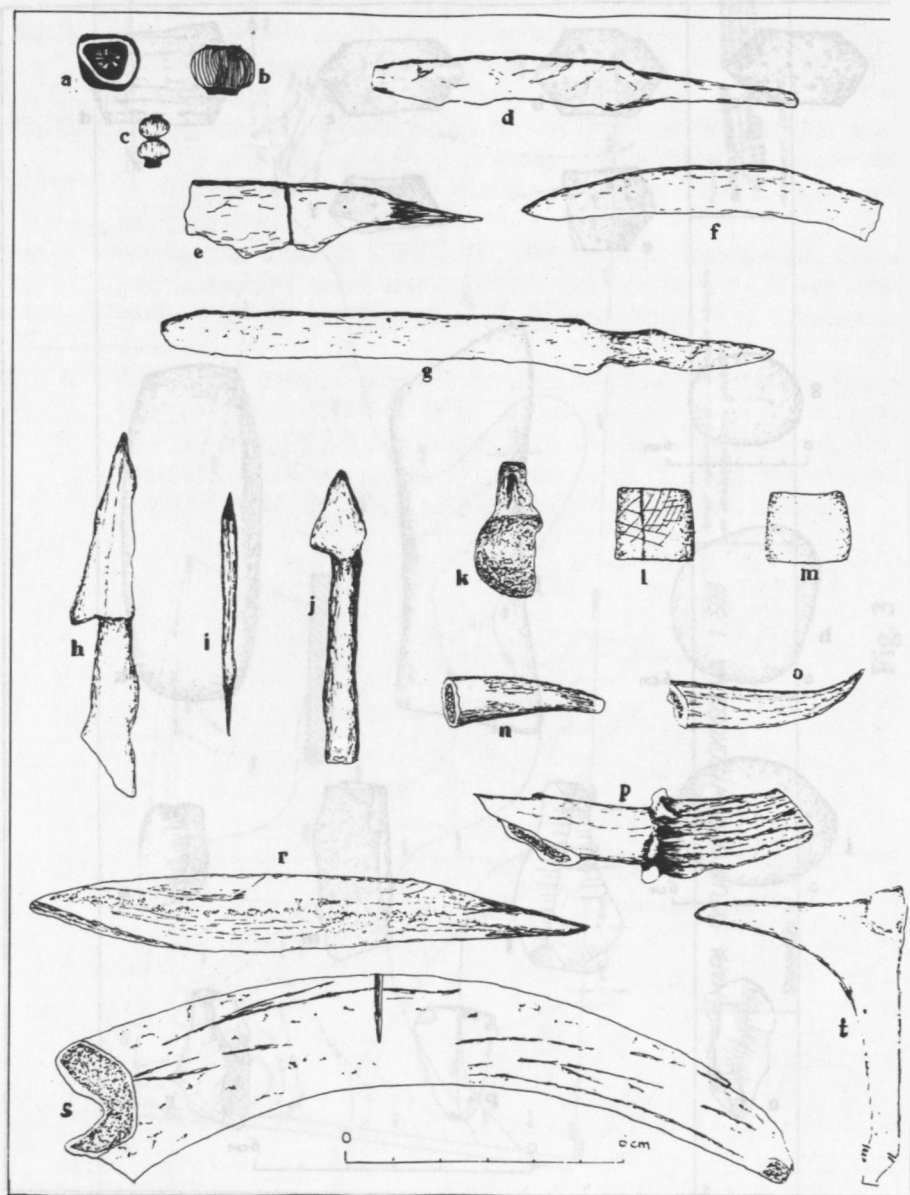

Fig. 5